

מה מכונן "אמנות יהודית"? עזרא מנדלסון

בעמודים הבאים אעסוק בשאלה: מה מכונן "אמנות יהודית"? בתחום האמנות הפולחנית (יודאיקה) אין זו בעיה רצינית, אך מה לגבי התחום המכונה "אמנות גבוהה" באירופה המודרנית ובארצות הברית – ציור, פיסול וכדומה?

ייתכן ושאלה זו אינה מעניינת או מפרה במיוחד. אחרי הכל, היא קשורה באופן הדוק לאפולוגטיקה יהודית, לגאווה יהודית וללאומיות יהודית, ומסיבה זו ניכר צידה המגוחך והנלעג לעיתים קרובות. ובכל זאת, אין אנו יכולים לסלקה הצידה, בעיקר משום ששאלה זו מוצגת גם בהקשרים אחרים. מה מכונן ספרות אירית, או אמריקאית? האם מיציקייביץ היה משורר פולני, או ליטאי? ומה לגבי קונארד? שופן? מוצ'ה? יש חוקרים המתייחסים לשאלות אלו ברצינות. המקרה היהודי, כמובן, מסובך במיוחד, בהתחשב בהעדר טריטוריה יהודית (בתפוצות).

1. אנו יכולים לגשת לבעיה בקביעה שכל יצירת אמנות שנוצרה בידי אמן יהודי (מבלי לגעת בשאלה "מיהו יהודי") מוגדרת כ"אמנות יהודית". אבל האין זה אבסורדי? הרי יהיה זה כמו לטעון כי פליקס מנדלסון (נולד יהודי והתנצר בנעוריו) כתב "מוזיקה יהודית". האם מודיליאני יצר אמנות יהודית? האם פיזארו, או ליכטנשטיין, או רותקו? טענות כאלו הושמעו, כמובן, על ידי היסטוריונים רציניים של האמנות, אולם אינני מוצא אותן מאוד משכנעות. רותקו וליכטנשטיין הם אמנים אמריקניים, אבל האם, במובן משמעותי כלשהו, הם "אמנים יהודיים"?

2. אפשרות אחרת היא לטעון שכל ציור המציג למתבונן נושא יהודי, יסווג כ"אמנות יהודית". הקושי ברעיון זה הוא שקיים מספר רב של ציורים כאלה, שנוצרו על ידי לא־יהודים, כמו שסופרים ומלחינים כתבו יצירות על נושאים יהודיים. האם רבל, מוסורגסקי וברוך חיברו "מוזיקה יהודית"? האם דניאל דרונדה, או שירו היפה של לונגפלו על בית הקברות היהודי בניופורט, שייכים לתחום הספרות היהודית? במאה ה-19 כמעט כל אמן חשוב בפולין צייר יהודים – האם עבודותיהם (אני חושב למשל, על הציור היפה והנוגע ללב 'תשליך' של אלכסנדר גיירימסקי) צריכות להיחשב כחלק מקורפוס היצירות של האמנות היהודית? אולי. אבל לא לכך מתכוונים רוב האנשים כשהם מדברים על "אמנות יהודית". האם כרמן נחשבת תרומה למוזיקה הספרדית?

3. אם כך, מה עלינו לעשות? שוב, יכולים אנו להרים ידיים ולומר, בואו ונשכח מכל העניין, האמנות היא אוניברסלית, נתעלם מאתניות ומלאומיות, ונשאיר את כל זה לאנציקלופדיה יודאיקה ולפרסומים מסוגה. אך אם לא נבחר באפשרות זאת, אני מציע את ההגדרה הבאה: יצירות שנוצרו על ידי אנשים ונשים ממוצא יהודי, המכילות טקסט

עזרא מנדלסון, פרופ' אמריטוס במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים. כתב על היסטוריה יהודית מודרנית, בדגש על מזרח אירופה, פוליטיקה יהודית והיסטוריה תרבותית. ספרו האחרון הוא מחקר אודות האמן הפולני־יהודי מאוריצי גוטליב.

יהודי, או סב־טקסט יהודי, נוכל לכנות "אמנות יהודית". חלק מן היצירות אף יציגו למתבונן "סדר יום יהודי" – פוליטי, תרבותי, דתי – מסוג זה או אחר. דוגמה מושלמת לכך היא הייצוגים של חיים יהודיים מסורתיים שנוצרו במאה ה־19 על ידי מוריץ אופנהיים, ובאופן ברור נועדו לקדם אג'נדה של אמנציפציה ואקולטורציה יהודית־גרמנית. כדוגמה לציור עם סב־טקסט יהודי אני מציע את ציורו הידוע של רפאל סוייר 'שיעור ריקוד' משנת 1925. הציור מראה זוג צעיר רוקד בעוד הוריהם – המזוהים בביור כיהודים מזרח אירופים, כשהבעל מחזיק בעיתון כתוב יידיש – צופים בהם. הסב־טקסט של הציור הזה עוסק באקולטורציה יהודית באמריקה. מודעות ליהודיותו של האמן והיכרות כללית עם המילייה של מהגרים יהודים באמריקה יסייעו בהחלט לקריאת הסב־טקסט כראוי. דוגמה נוספת מתחום אחר – המחזמר 'סיפור הפרברים' יכול להיחשב, באופן כלשהו, כיצירת אמנות יהודית; מעבר לכך שיוצרו היו יהודים (ברנשטיין, סונדהיים ורובינס), הטקסט עוסק גם בקונפליקט אתני בניו־יורק, ויש אפשרות כי הפורטוריקנים הם יהודים בתחפושת.

4. הצעה זו אינה פותרת את כל בעיותינו. האם פרוסט, שהיה בחלקו יהודי ובוודאי כתב אודות יהודים, כתב "ספרות יהודית"? עלינו לזכור שאמנים שיצרו יצירות שאכנה "אמנות יהודית", יצרו גם עבודות שלא היו יהודיות כלל ועיקר – דוגמה מוקדמת לכך היא מאוריצי גוטליב, ודוגמה בת זמננו היא ר"ב קיטאי.

5. לסיום, אני רוצה להבהיר כי כל הערותיי נוגעות לאמנים החיים בתפוצות היהודיות. באשר לאמנות ישראלית – כיצד להגדירה, ואם היא "יהודית" או לא – אני מותיר פולמוסים אלו למתבוננים מתאימים יותר.